

Дмитро Шевчук

До теорії теорії змови

Сучасність дає нам безліч прикладів конспіративістських теорій, чи простіше кажучи, так зв. теорій змови. «Наукові» праці і «документальні» фільми пропонують нам альтернативне бачення і пояснення подій у світі, відшуковуючи смисли та задуми, які приховують від простого обивателя «франк-масони», «сіонські мудреці», «євреї-банкіри», «таємні клуби і товариства» і под. Інтелектуали бідкаються, що критичних досліджень теорій змови у рамках філософії, політології та соціології при цьому не так уже й багато, хоча величезна кількість прикладів теорій змов у сучасному культурному просторі зумовлює те, що, без сумніву, вони постають своєрідним соціальним чинником, який впливає на суспільну свідомість і може активно формувати і визначати соціально-політичну та культурну дійсність. Сучасні мислителі висловлюють занепокоєння популярністю конспіративістських теорій. Джордж Ентін, наприклад, стверджує, що теорії змови, як засоби інтерпретації історії та політики, є небезпечним і дестабілізуючим явищем сучасності (1). При цьому він зауважує, що навряд чи можна переоцінити значення конспіративізму в сучасному світі. Йдеться йому про певну інтелектуальну невизначеність сучасності – «сум'яття розуму нашого часу», як він пише. І саме теорії змови «допомагають» пояснити і прояснити цю невизначеність, а також нездатність певних осіб та груп реалізувати свої плани.

Часто є переконання про неактуальність і несерйозність критичного осмислення теорії змови, оскільки вона є феноменом масової культури, а відтак «порожня» за своєю суттю. Окрім того, небажання філософів досліджувати теорії змови пов'язують з тим, що нібито теорія змови є ірраціональним явищем, а філософія по своїй суті є раціональною. До того ж, часто у критичних осмисленнях теорій змови наперед закладається її негативна оцінка, наприклад, як «параноїдального стилю» (Д. Пайпс, Р. Хофштадтер). Звичайно, що таке оціночне напередвизначення теорій змови, у певному сенсі «відлякує»

серйозних дослідників.

Усі вищезгадані ремствування щодо «небажання» займатися серйозно теоріями змови виглядають, кажучи жартома, своєрідною «змовою» дослідників теорії змови. Більш чесним буде зізнання Стіва Кларка: «Конспіративістські теорії не є звичною темою для філософії, однак я не єдиний філософ, який їх обговорює» (2). Насправді, теорія змови збуджує величезне зацікавлення дослідників як тема, зрештою, «маркетингово» приваблива (3) – публікуються статті і колективні праці, проводяться дискусії щодо осмислення теорії змови. Більше того, сучасна філософія дає нам приклади усвідомлення серйозності впливу теорій, а відтак необхідності і можливості їх осмислення в рамках філософії, що доводять праці К. Поппера, Г. Арндт, Р. Нозіка. Теорія змови відтак сприймається як культурний, соціальний чи політичний феномен, осмислення якого є актуальним і значимим.

Водночас, той факт, що теорія змови збуджує критицизм і стає популярною, має негативний вплив на значення терміну «теорія змови», який стає розмитим і втрачає точність, позначаючи радше те, що дослідник хотів би, аби він позначав.

Найпростіше визначення теорії змови представляє нам її як певне конспіративне пояснення, а пояснення є конспіративним, якщо передбачає групу агентів, які діють разом таємно (4). Цих агентів характеризують, зазвичай, як меншість, яка діє на шкоду більшості, переслідуючи при цьому якісь власні інтереси та проникаючи в усі соціальні інституції, тим самим намагаючись зруйнувати підвалини суспільства. Інколи до цього додають, що пояснювальний статус теорії змови полягає, передусім, у викритті змовників.

Дещо більш систематично теорію змови можна визначити, згідно з Д. Грохом, який твердить, що термін «теорія змови» відноситься до інтерпретативної моделі, яка має наступні положення: а) історія є процесом, який можна запланувати; б) існують суб'єкти, які здатні панувати над перебігом історичних процесів; в) наміри цих суб'єктів уже реалізовано згідно з їхніми планами, або ж г) наміри буде реалізовано, якщо інша група, що отримала про

це інформацію, не вживе заходів, щоб цьому запобігти (5).

Крім того, Д. Грох представляє класифікацію теорій змови, поділяючи їх на: 1) згідно з часовим критерієм: а) ті, що стосуються минулого; б) ті, що стосуються теперішнього часу; в) ті, що стосуються майбутнього; г) ті, що тривають завжди. 2) згідно з географічним критерієм: а) універсалістські та б) локально-регіональні. 3) згідно з «формальним критерієм»: а) повсякденні теорії, б) регулярні парадигми, в) наукові конструкції, сутність яких може розпізнати лише фахівець. 4) згідно зі структурним критерієм, усі теорії змови представляють маніхейський образ світу з чітким поділом на «добро» і «зло».

Визначення теорії змови зумовлює необхідність помислити, чому ми в даному випадку використовуємо термін «теорія». Адже в рамках методології науки існує розрізнення: теоретичні рефлексії – концепція – теорія. Це фактично три рівні теоретичних міркувань. Перший рівень – це теоретичні рефлексії; йдеться про збір ідей, які недостатньо обґрунтовані та несистематизовані. Другий рівень – це концепція, тобто система гіпотез і припущень, яка не завжди дає змогу формулювати безсумнівні пояснення стану речей у світі. Третій же рівень – це теорія, тобто система загальних тверджень (законів), які добре ієрархізовані та обґрунтовані. Власне, з точки зору методології наук важко говорити про теорію. Термін «теорія» змушує нас думати, що ми зустрінемося тут з критично-науковими та раціональними твердженнями. Однак у випадку теорії змови ми найчастіше зустрічаємося лише із формальними ознаками теорії. Дж. Ентін з цього приводу, наприклад, звертає увагу на наступне: «Непоясненим чином теорії змови мають формальну подібність зі справжніми теоріями і нормальними історичними поясненнями. Найбільш важливі історії змов представлені в книгах і журналах, які виглядають науковими у тому сенсі, що вони містять посилання і бібліографію, а також інші риси справжньої учености. Однак, така подібність має суто формальний характер» (6). Таким чином, теорії змови не дають достатньо чітких очевидних принципів аргументації, а передусім важко говорити про генезис тверджень, що складають теорію змови. Окрім того, рідко

твердження бувають добре ієрархізованими та укладеними в систему.

Одним з пояснень використання терміну «теорія змови» може бути звернення до традиції. У рамках тієї ж методології наук стверджується, що кожен термін вкорінений у певній традиції (чи як тепер модного говорити – в певному дискурсі). Таке вкорінення несе певне емоційне забарвлення терміна, особливості його, назвімо, «семантичного звучання». А тому термін «теорія змови» не можна співвідносити із традиційним розумінням терміну «теорія». Йдеться радше про усталений культурною слововжиток. В рамках цієї традиції (дискурсу) можемо зустріти також інші ключові слова, які фактично є синонімами «теорії змови», а саме: «конспіративізм», «конспіративістські теорії історії / суспільства», «змовницька теорія історії / суспільства» тощо.

З іншого боку, «звичку» використовувати термін «теорія» можна пояснити тим, що теорії змови у їх модерному вигляді, як правило, стосуються, так би мовити, універсальних феноменів (можна використати поняття Ж.-Ф. Ліотара – мета-нарративів) – Історії, Людства, Світу. Разом з тим, твердження, які стосуються змови, прагнуть бути представленими не як раціональні, але супер-раціональні, що викривають саму раціональність. Ці два моменти надають їм ваги, а відтак і з'являється прагнення окреслювати їх сукупність як теорію.

Дослідник ідеї змови та теорії змови Лех Здибель пропонує до традиційних понять, які часто вживаються, додати також окреслення «теорієзмовницький». Його використання, на думку дослідника, дає змогу більш чітко виразити «мислення, яке характерне для теорії змови», «статус тверджень, які належать теоріям змови» та «тези, які постали на ґрунті теорій змови» (7).

Одне з найвідоміших філософських досліджень теорії змови знаходимо в працях Карла Поппера. У його творі «Відкрите суспільство і його вороги» філософ прагне з'ясувати основне завдання, яке стоїть перед науками про суспільство. Власне в контексті міркувань над цією проблемою він звертається до теорії змови і здійснює її критику. К. Поппер зауважує, що основним завданням під час дослідження суспільства є відкриття та пояснення менш очевидних залежностей у соціальній сфері. Дослідник повинен звертати увагу

на «громіздкість, гнучкість й крихкість» соціального матеріалу, а також на те, що соціальний матеріал здійснює спротив наших спробам його формувати.

Таке завдання, а відтак і сутність, дослідження суспільства та теорії, що постають в результаті цього, на думку К. Поппера, цілковито протиставляються такому різновиду соціальної теорії, яку філософ називає «змовницькою теорією суспільства». Визначає її наступним чином: «Згідно з цією теорією, пояснення соціального явища полягає у виявленні осіб чи групи осіб, які зацікавлені в появі цього явища (іноді – це таємний інтерес, який слід розкрити) і які запланували це явище і створили змову, щоб його породити» (8).

К. Поппер здійснює послідовну критику змовницьких теорій суспільства. У праці «Усі люди – філософи: як я розумію філософію» називає теорії змови поширеними і небезпечними «філософськими забобонами». Вадюю їх є, передусім, те, що вони некритичні. Прихильники теорії змови некритично ставляться до соціальної дійсності, а також до самої теорії змови (власне, змовниками стають через некритичне сприйняття теорії змови). Твердження, яке лежить в основі змовницької теорії, мислитель вважає необґрунтованим. На його думку, ці теорії загалом є результатом помилкового погляду на завдання суспільних наук: «Такий погляд на цілі суспільних наук виникає з помилкового уявлення про те, що будь-які соціальні явища, особливо такі, як війна, безробіття, бідність, дефіцит і под., які, як правило, викликають сильні негативні реакції, є результатом цілеспрямованих дій певних могутніх індивідів або груп» (9). Змовницькі теорії, згідно з К. Поппером, – це результат секуляризації релігійних забобон – «...віра у гомерівських богів, змовами яких пояснювали історію Троянської війни, пройшла. Боги вигнані. Однак, їхнє місце посіли могутні індивіди або групи – групи зі злими намірами, задуми яких відповідальні за все те зло, від якого ми страждаємо. Це можуть бути і сіонські мудреці, і монополісти, і капіталісти, й імперіалісти» (10).

Змови трактуються К. Поппером як соціальні явища. Він не заперечує їх існування; більше того, зауважує, що вони стають сутєвими і значимими, коли люди, які вірять у теорію змови, приходять до влади. Теорія змови у таких

випадках найчастіше дозволяє віднайти «цапа-відбувайла» за певні невдачі чи помилки таких політичних лідерів, а також досконало «обґрунтовує» такий вибір. Хоча її реалізація є практично нездійсненна.

Нераціональність використання теорії змови для пояснення суспільства, а також неефективність самої змови як соціального феномена (наприклад, як засобу для реалізації політики) К. Поппер пояснює складністю соціального організму: «Життя суспільства, – пише він, – це не лише арена, на якій міряться силами групи, що протистоять між собою. Це – діяльність в рамках більш гнучкої, але часто й крихкої системи інституцій і традицій, і вона викликає – окрім різних свідомих протидій – багато непередбачуваних реакцій у цій структурі, деякі з яких взагалі, можливо, непередбачувані» (11). Таким чином, на думку К. Поппера, непередбачуваність наслідків людської діяльності є істотною для життя суспільства. А через те, що теорія змови цього не враховує, вона є нераціональною та помилковою.

Інший приклад філософського осмислення та критики теорії змови ми зустрічаємо у праці політичного філософа Роберт Нозіка «Анархія, держава і утопія». У ній він виокремлює два протилежних типи пояснення функціонування соціальних структур: пояснення з позиції «невидимої руки» (*invisible-hand explanation*) та пояснення з позиції «прихованої руки» (*hidden-hand explanation*). Власне, другий тип і стосується теорії змови: позиція «прихованої руки» пояснює те, що виглядає як набір розрізнених фактів та не стосується якогось свідомого задуму як продукту розрахунку й зусиль певної особи чи групи (12).

Інколи можемо зустріти твердження, що починаючи з епохи модерну відбувається справжня експлозія теорій змов (13). «Теорії змови» ніби виходять на новий рівень – вони прагнуть раціонального обґрунтування, звертаються до здорового глузду суб'єкта, а також пропонують квазі-критичне сприйняття соціально-політичної дійсності. Можна припустити, що це пов'язане із тим, що проєкт модерн несе собою певне «розчарування світу». Руйнуючи стару метафізику і пропонуючи свою, модерн вимагає від людини бути критичною.

Руйнується система «жорсткої» прив'язки символів і знаків до значень, які вони несуть. Таким чином, з'являється можливість вільної інтерпретації. У цій ситуації людина, з одного боку, шукає «винних» у тому, що сталося. З іншого, з'являється прагнення по-новому «зачарувати» світ. Саме у такій ситуації може народитися «теорія змови», як поєднання обох згаданих моментів.

«Теорія змови», таким чином, може сприйматися як альтернативний проєкт модерну. Модерна філософія (наприклад, Р. Декарт) стверджує, що очевидність несе істину. «Теорія змови» переконує, що очевидність приховує істину. Окрім того, альтернативність «теорії змови» до проєкту модерну проявляється в тому, що вона є квазі-критичною, квазі-раціональною.

Важливим моментом є також те, що теорія змови у цей період проходить певний процес модернізації. Як пише Л. Здибель, «на тлі своїх попередниць, теорія змови вільного мулярства XVIII ст. з її принципами аргументації та доказами могла постати в очах декого як майже «ортодоксальний емпіризм» (14). Ці теорії використовували як докази змови те, що: а) існують численні таємні товариства; б) члени вільного мулярства самі виводять свій генезис і традицію ще з будівничих святині Соломона; в) очевидним є те, що конспіративна форма організації загрожує соціально-політичному status quo; г) наявність амбітних і глобальних планів вільних мулярів.

Дослідники стверджують, що період кінця XVII – XVIII століття характеризується появою новочасних таємних товариств. У цей період домінують уявлення про їх фактичну та ймовірну, але також задекларовану ними самими участь у тогочасних подіях. Дослідники Великої французької революції (наприклад, Ф. Фурет) звертають увагу на те, що «змова» стає однією з основних категорій тогочасного політичного дискурсу. «В історії теорії змови почався новий етап – новий принаймні з тієї точки зору, що нагромаджує з роками усе більш багаті літератури, пов'язаної із реакцією на дії конкретних груп. Творчість тогочасних задекларованих супротивників вільного мулярства та ілюмінатів вважається часто вступом до *stricte* новочасної теорії змови (теорій змови)» (15). Зрештою, якщо подивимося на більшість сучасних теорій

змови (світовий тіньовий уряд, змова банкірів та ін.), побачимо, що вони значною мірою розвивають ті ідеї теорій змови, які були витворені епохою Нового часу та Просвітництва.

В епоху Просвітництва, і зокрема, в період Великої французької революції, з'являється феномен «філософської змови», яка була представлена концепцією філософсько-ілюмінатсько-масонської змови. Як пише Л. Здібель: «Для консервативних антифілософів, яких боротьба з philosophes перетворила de facto на філософів, Революція представляється як не лише найбільше в історії зло, в його вражаючій практиці терору гільйотини, але як філософська помилка» (16). Ідея змови набирає передусім форми пропагування «небезпечних ідей», які визнаються як антихристиянські, а також такі, що підважують суспільний порядок та традиційні моральні системи. До окреслення тогочасних інтелектуалів часто застосовується метафора «масона» чи «вільного муляра», а відтак їх звинувачують у змові, яка має передусім антихристиянський (чи антикатолицький) характер (наприклад, вільних мулярів представляли як засіб англійського протестантизму в англійсько-французьких конфліктах), але в цілому спрямована проти усталеного політичного, соціального та морального порядку.

Відтак, характерною ознакою викривачів «теорії змови» в період Великої французької революції є недовіра до будь-яких ідей, особливо тих, що мали за мету реформування суспільства, оскільки вони асоціювалися із спробою «піддати сумніву «буття» на користь утопічної «необхідності», яка приносить користь лише її проєктантам» (17).

Теорія змови може бути представлена як альтернативна історія. Йдеться про своєрідну інтерпретацію соціально-історичної дійсності. Однак, ми тут не маємо справу із прагненням істориків задатися питанням «А що було б, якби...» (наприклад, як це робить Ендрю Робертс). Йдеться радше про те, що теорія змови у даному випадку може поставати своєрідною «супер-інтерпретацією» чи надінтерпретацією. Сенси не просто відшуковуються, коли феномени їх нам являють, але відшуковується неявленість/прихованість

смислу. Окрім того, надінтерпретація може бути характерна як для послідовників теорії змови, так і для її критиків. Для перших вона характерна у тому сенсі, що вони прагнуть інтерпретувати соціальну дійсність, виходячи за її межі, тобто прагнуть зрозуміти, наприклад, соціальні інституції поза контекстом, в якому ті функціонують. Критики теорії змови вдаються до надінтерпретації, оскільки приписують певним подіям чи інституціям додатковий сутність. У певному сенсі, герменевтичний принцип «Зрозуміти автора ліпше, ніж він сам себе розумів» трансформується тут у принцип «Зрозуміти автора ліпше, ніж він хоче, щоб його зрозуміли».

Конспіративізм містить у собі ряд суперечностей. Одна з них, зокрема, у конструктивістському та деконструктивістському потенціалі теорій змови. З одного боку, конспіративні теорії мають силу творення світу. Цей світ не просто постає в уяві, але має тенденцію ставати реальним, впливати на життя людини. Цей світ насичений знаками, смисл яких вважається перманентно прихованим. Однак, ця прихованість сама по собі є насиченою смислом, що зумовлює навіть відчуття надзвичайності, екстраординарності. Оскільки конспіративістський світ екстраординарний, теорія змови прагне подолати повсякденність, для чого застосовує свій деконструктивістський потенціал. Тут знову ж таки проявляється парадокс теорії змови. Повсякденність виключає рефлексію, вона постає як samozрозуміла взаємовопов'язаність речей, зв'язки між якими не прояснюються, прикриваючись очевидністю. Долання цієї очевидності може представлятися як прагнення виявити надзвичайності зв'язків. Однак акцептація надзвичайності зв'язків у рамках конспіративізму найчастіше не передбачає критичного осмислення та раціональної рефлексії.

Завдяки своїм конструктивістським можливостям, представленню альтернативного образу світу передусім за допомогою певної нарації, теорію змови можна представити як певний міт. (18) Досліджуючи сучасні політичні міти, Е. Касіер виокремлює характерні риси міту, які цілком відповідають характеристикам, що застосовуються до теорій змови: «Міт сам по собі є невразливим. Він нечуттєвий до раціональних аргументів, його не можна

заперечити за допомогою силогізмів». (19) Дехто, однак, критикує можливість розуміння теорії змови як певного міту. Скажімо, Лешек Здибель пише, зокрема, що «...однією з найчастіше пропонованих дослідницьких перспектив є інтерпретаційна модель, яка базується на тезі, що теорії змови є різновидом міту, вони є *sui generis* «мітами модерних часів», «мітами Нового часу», новими формами «традиційних мітів» і под.» (20). На думку дослідника, таке трактування теорії змови має, передусім, полемічно-оціночний характер, оскільки згори закладається протиставлення міту логосові. З іншого ж боку, можемо знайти багато спільного між мітами і теоріями змови: «У конспіративізмі, – пише Дж. Ентін, – немає тієї чарівності і мудрости, які характерні для стародавніх мітів; він не настільки поширений і не настільки невинний, щоб потрапити під широке визначення. Однак, конспіративізму, як і античним мітам, властива висока символічність: майже кожна річ або людина є символом чого-небудь» (21). Окрім того, слід звернутися до сучасного розуміння міту, яке допоможе прояснити мітологічний потенціал конспіративізму. У сучасній культурі теорію змови можна дійсно потрактувати як певний вид міту, що визначає спосіб комунікації та інтерпретації.

Сучасне розуміння міту демонструє нам можливості «пасток», у які потрапляє прихильник теорії змови. Наприклад, це показують концепції міту, витворені у рамках феноменології А. Лосєва та структуралізму Р. Барта. А. Лосєв стверджує, що міт – це найбільш яскрава та істинна дійсність. Ця дійсність є життєво відчутною і твориться предметно. Міт не є метафізичною будовою, але дійсністю, яка реально твориться (22). Дещо інакше розуміє міт Р. Барт у праці «Міт сьогодні». Міт визначається ним як слово, висловлене у відповідний спосіб. Мітом може бути усе, оскільки, на думку Р. Барта, наш світ безмежно сугестивний. Міт – це деполітизоване слово, оскільки він чинить висловлювання натуральним (23). Загалом, обидві концепції міту є надзвичайно придатними для витворення сучасних теорій змови задля маніпуляції масовою свідомістю. У випадку концепції міту А. Лосєва, яка передбачає творення дійсності, в якій будь-яке висловлювання, що потрапляє у цю дійсність,

перетворюється на міт (а відтак, навіть висловлювання опонентів починають діяти на користь мітологом), головним буде конструктивізм, або «законодавство». У випадку концепції міту Р. Барта як специфічного способу висловлювання, ефективність міту можна забезпечити у будь-якій існуючій реальності завдяки «реториці».

Конспіративізм можна розглядати також у певному психологічному аспекті (передусім, як проблему зі сфери соціальної психології). Саме таке бачення теорії змови передбачає найчастіше її окреслення як параної, хворобливої уяви тощо. Суттєвим, безперечно, є прагнення показати особливості конспіративістського менталітету. Таку спробу здійснює, наприклад, Дж. Ентін, розрізняючи менталітет наукових досліджень та конспіративістський менталітет. Але водночас, у його концепції конспіративізму як менталітету ми зустрічаємо передусім оціночні судження. Конспіративізм, на думку дослідника, просто позбавлений здорового глузду. Ентін також констатує, що прихильники теорії задуму не уміють оперувати доказами, не знають і не розуміють, як історик пояснює ті чи інші події. А тому, менталітет прихильника конспіративізму нагадує менталітет параноїка.

Теорія змови може бути потрактована як така, що представляє уявлені феномени. Змови можуть вбачатися незалежно від того, чи суб'єкти, яким вона приписується (масони, євреї, НЛЮ, таємні уряди) існують, чи ні. Саме це спричинює наперед покладання оцінки теорії змови як параної. Наприклад, Д. Пайпс стверджує, що теорії змови – це передусім страх змов, які не існують (24). Таке розуміння теорії змови закладає, що вона не є жодною інтерпретацією, оскільки остання передбачає активність суб'єкта. Суб'єкт, який потрапляє у своєрідний полон цієї уявленої (і неіснуючої) змови, натомість не здатен критично осмислювати та інтерпретувати. Він просто переймає певний шаблон, що збуджує уяву, і пасивно його «споживає». Окрім того, він відчуває свою пасивність, а тому боїться втратити готовий уявлений продукт і саме це можна потрактувати як причину параної.

Таким чином, як бачимо, є підставити і можливості витворити теорії теорії

змови. Варто лише скористатися порадами філософії. Перша з них – це спінозівське: не плакати, не сміятися, не ненавидіти, але розуміти. Друга – кантівське: май мужність користатися власним розумом. До теорій змов слід застосовувати саме філософський підхід. Це дасть змогу не потрапити до пастки конспіративістських мітологем і не оминати увагою те, що є у них суттєвим й важливим.

1. Энтин Дж. Теории заговоров и конспиративистский менталитет // Новая и новейшая история. – 2000. – № 1. – <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/ECCE/CONSP.HTM> (20.03.2009).

2. Clarke S. Conspiracy Theory and Theorizing // Philosophy of the Social Sciences. – 2002. – Vol. 32. – P. 133.

3. Лех Здибель, наприклад, звертає увагу на мас-медійну привабливість терміна «теорія змови». У мас-медійному обігу, на думку дослідника, як «змова», так і «теорія змови» вживаються надмірно. Див.: Zdybel L. Idea spisku i teorie spiskowe w świetle analiz krytycznych i badań historycznych. – Lublin: Wyd. UMCS, 2002. – 602 s.

4. Див.: Coady D. An Introduction to Philosophical Debate about Conspiracy Theory // Conspiracy Theories: The Philosophical Debate. – Ashgate Publishing, Ltd., 2006. P. 2. Подібне визначення зустрічаємо також у відомій праці, присвяченій осмисленню суті теорії змови, В. Keeley Of Conspiracy Theory: теорія змови – це пропозиція пояснення певної історичної події (або подій) за допомогою вказування на причинно значимі дії відносно малої групи осіб (змовників), які діють таємно. Див.: Keeley V. Of Conspiracy Theory // The Journal of Philosophy. – Vol. 96. – No. 3 (March 1999). – P. 116. У свою чергу, Дж. Ентін дає наступне визначення «змови» та «теорії змови»: Змова – це протизаконна дія невеликої групи людей, яка працює в таємниці, які мають намір здійснити поворот в розвитку історичних подій. Теорія змови – це спроба пояснити подію, або ряд подій, як результат змови. Див.: Энтин Дж. Зазн. праця.

5. Див.: Groh, D. The temptation of conspiracy theory, or: Why do bad things

happen to good people?: Part I: Preliminary draft of a theory of conspiracy theories // Graumann C.F., Moscovici S. (ed.) *Changing Conceptions of Conspiracy*, Berlin, itd: Springer Verlag, 1987. Виклад та аналіз дефініції та класифікації теорій змови Д. Гроха див: Zdybel L. Зазн. праця. – С. 92-94.

6. Энтин Дж. Зазн. праця.

7. Zdybel L. Зазн. праця. – С. 68.

8. Popper K. *The Open Society and Its Enemies: Hegel And Marx*. – London: Routledge, 2003. – P. 104.

9. Ibid.

10. Ibid. – P. 104-105.

11. Ibid. – P. 105.

12. Детальніше див.: Нозик Р. *Анархия, государство и утопия*. – М.: ИРИСЭН, 2008. – 424 с.

13. «Змови сягають так само далеко в минуле, як і сама політика. Їх коріння слід шукати у Середньовіччі, а може навіть в античності, але більшою мірою вони породжені Французькою революцією кінця XVIII ст., великим розплідником всіх світових «ізмів» Див.: Энтин Дж. Зазн. праця.

14. Zdybel L. Зазн. праця. – С. 177.

15. Ibid. – С. 172.

16. Ibid. – С. 214.

17. Ibid. – С. 216.

18. Дж. Ентін стверджує, що термін «міт» у випадку змови більше підходить, аніж термін «теорія»: «Німецьке слово *Verschworungsmythos* (міти про змови) вказує на «теорію змови як на міт. І дійсно, цей термін більше підходить, аніж «теорія», яка передбачає раціональну, наукову базу». Див.: Энтин Дж. Зазнач. праця.

19. Див.: Кассирер Э. *Техника современных политических мифов* // *Политология: хрестоматия*. – М.: Гардарики, 2000. – С. 578-586.

20. Zdybel L. Зазн. праця. – С. 254.

21. Энтин Дж. Зазнач. праця.

22. Дет. див.: Лосев А. Диалектика мифа. – М.: Мысль 2001.

23. Р. Барт пише: «...На усіх рівнях людської комунікації міт здійснює перетворення «антифізіса» у «псевдофізіс». Зі світу міт отримує історичну реальність, яка врешті завжди визначається тим, як самі люди її створювали або використовували; міт же відображає цю реальність у виді природного образу». Див.: Барт Р. Мифологии. – М., 2000. – С. 269.

24. Див.: Pipes D. Conspiracy: How the Paranoid Style Flourishes and Where It Comes From. – Middle East Forum, 1999.